

KRIMINOLOGIYA VA JINOIY ODIL SUDLOV

2021/1-2

ILMIY-AMALIY JURNAL

TAHRIR HAY'ATI

Q. ABDURASULOVA

Toshkent davlat yuridik universiteti "Jinoyat huquqi, kriminologiya va korrupsiyaga qarshi kurashish" kafedrasida professori, yuridik fanlar doktori – bosh muharrir

Y. KOLENKO

O'zbekiston Respublikasi Bosh prokuraturasi Akademiyasi boshlig'i – bosh muharrir

N. SALAYEV

Toshkent davlat yuridik universiteti Ilmiy ishlar va innovatsiyalar bo'yicha prorektori, yuridik fanlar doktori, professor – bosh muharrir o'rinbosari

K. HAKIMOV

Toshkent davlat yuridik universiteti "Jinoyat huquqi, kriminologiya va korrupsiyaga qarshi kurashish" kafedrasida mudiri, yuridik fanlar bo'yicha falsafa doktori – mas'ul muharrir

M. RUSTAMBAYEV

O'zbekiston Respublikasi Milliy gvardiya harbiy-texnik instituti boshlig'i, yuridik fanlar doktori, professor

A. OTAJONOV

Yuristlar malakasini oshirish markazi direktorining o'quv-uslubiy va ilmiy ishlar bo'yicha birinchi o'rinbosari, yuridik fanlar doktori, professor

B. PULATOV

O'zbekiston Respublikasi Bosh prokuraturasi akademiyasi "Qonunchilik ijrosi ustidan nazoratni tashkil etish" kafedrasida professori, yuridik fanlar doktori

F. RAXIMOV

O'zbekiston Respublikasi Bosh prokuraturasi akademiyasi "Prokurorlik faoliyatini tashkil etish va boshqarish" kafedrasida professori, yuridik fanlar doktori

B. UMIRZAKOV

O'zbekiston Respublikasi IIV Akademiyasi "Kriminologiya" kafedrasida katta o'qituvchisi, yuridik fanlar bo'yicha falsafa doktori

M. O'RAZALIYEV

Toshkent davlat yuridik universiteti "Jinoyat huquqi, kriminologiya va korrupsiyaga qarshi kurashish" kafedrasida professori, yuridik fanlar doktori

I. ERGASHEV

Toshkent davlat yuridik universiteti Ilmiy boshqarma boshlig'i, yuridik fanlar bo'yicha falsafa doktori, dotsent

M. KURBANOV

Toshkent davlat yuridik universiteti "Jinoyat huquqi, kriminologiya va korrupsiyaga qarshi kurashish" kafedrasida dotsent v.b., yuridik fanlar bo'yicha falsafa doktori

V. DAVLYATOV

Toshkent davlat yuridik universiteti "Sud, huquqni muhofaza qiluvchi organlar va advokatura" kafedrasida mudiri, yuridik fanlar bo'yicha falsafa doktori

D. BAZAROVA

Toshkent davlat yuridik universiteti "Jinoyat-protsessual huquqi" kafedrasida mudiri, yuridik fanlar nomzodi, professor

A. Baratov

Toshkent davlat yuridik universiteti "Kriminalistika va huquqiy ekspertiza" kafedrasida mudiri, yuridik fanlar nomzodi

G. TULAGANOVA

Toshkent davlat yuridik universiteti "Jinoyat-protsessual huquqi" kafedrasida professori, yuridik fanlar doktori

D. SUYUNOVA

Toshkent davlat yuridik universiteti "Jinoyat-protsessual huquqi" kafedrasida professor v.b., yuridik fanlar doktori

"Kriminologiya va jinoiy odil sudlov" ilmiy-amaliy jurnali O'zbekiston matbuot va axborot agentligida 2021-yil 18-martda 1160-sonli guvohnoma bilan davlat ro'yxatidan o'tkazilgan.

Ushbu jurnal O'zbekiston Respublikasi Bosh prokuraturasi Akademiyasi bilan hamkorlikda tashkil etilgan.

Mualliflik huquqlari Toshkent davlat yuridik universitetiga tegishli. Barcha huquqlar himoyalangan. Jurnal materiallaridan foydalanish, tarqatish va ko'paytirish muassis ruxsati bilan amalga oshiriladi.

Sotuvda kelishilgan narxda.

ISSN 2181-2179

© Toshkent davlat yuridik universiteti

MUNDARIJA

12.00.08 – JINOYAT HUQUQI. KRIMINOLOGIYA. JINOYAT-IJROIYA HUQUQI

Хакимов Рахимжон Расулжонович ИЛМИЙ ЁНДАШУВ – ЖИНОЯТЧИЛИККА ҚАРШИ КУРАШИШНИНГ МУҲИМ ОМИЛИ	5
Рустамбоев Мирзаюсуп Хакимович ОДАМ САВДОСИГА ҚАРШИ КУРАШ БЎЙИЧА ХОРИЖИЙ ДАВЛАТЛАР ТАЖРИБАСИ	13
Абдурасулова Қумринисо Раимқуловна КРИМИНОЛОГИЯ ФАНИНИНГ ДОЛЗАРБ ВАЗИФАЛАРИ	24
Камалова Дилдора Гайратовна ТАМОМ БЎЛМАГАН ЖИНОЯТЛАР УЧУН ЖАЗО ТАЙИНЛАШДА ИНДИВИДУАЛЛАШТИРИШ ПРИНЦИПИ	30
Ниёзова Саломат Сапаровна ОИЛАДАГИ ЖИНОЙИЙ ЗЎРАВОНЛИК ТУШУНЧАСИ ВА ТУРЛАРИ	39
Абзалова Хуршида Мирзиятовна РАЗРАБОТКА ЭФФЕКТИВНОЙ СТРАТЕГИИ ПРЕДУПРЕЖДЕНИЯ УБИЙСТВА НА ОСНОВЕ АНАЛИЗА ЛИЧНОСТИ УБИЙЦЫ	46
Ахмедова Гузалхон Уткуровна ВОПРОСЫ РЕСОЦИАЛИЗАЦИИ ЖЕНЩИН, ОСВОБОДИВШИХСЯ ИЗ МЕСТ ЛИШЕНИЯ СВОБОДЫ	63
Исмоилов Олимжон Юсупжон ўғли ЛАТЕНТ ЖИНОЯТЧИЛИКНИНГ: ТУШУНЧАСИ ВА УЛАРНИ ТАСНИФЛАШНИНГ ХУСУСИЯТЛАРИ	72
Махмудов Суннатжон Азим ўғли ЖАЗО ТАЙИНЛАШДА ҲИСОБГА ОЛИНАДИГАН ҲОЛАТЛАР ЖИНОЯТЛАРНИНГ ОЛДИНИ ОЛИШ МЕЗОНЛАРИДАН БИРИ СИФАТИДА	79
Акбаралиева Мухайё Караматулло кизи СПОСОБЫ НАЗНАЧЕНИЯ БОЛЕЕ МЯГКОГО НАКАЗАНИЯ	90

12.00.09 – JINOYAT PROTSESSI. KRIMINALISTIKA, TEZKOR-QIDIRUV HUQUQ VA SUD EKSPERTIZASI

Базарова Дилдора Бахадировна К ВОПРОСУ ЭФФЕКТИВНОСТИ УГОЛОВНОГО ПРАВОСУДИЯ	95
Рузметов Ботиржон Хайитбаевич ПРОФИЛАКТИКА ПРЕСТУПЛЕНИЙ – КЛЮЧЕВАЯ ЗАДАЧА УГОЛОВНО-ПРОЦЕССУАЛЬНОГО ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА В СОВРЕМЕННОМ УЗБЕКИСТАНЕ	107
Каримов Бобуржон Зокиржонович ЖИНОЯТ ИШЛАРИНИ ТЕРГОВ ҚИЛИШДА РАҚАМЛИ ДАЛИЛЛАР БИЛАН ИШЛАШНИНГ ЎЗИГА ХОС ЖИХАТЛАРИ	117
Хамидов Бахтиёржон Хамидович ЭЛЕКТРОН ЁХУД РАҚАМЛИ ДАЛИЛЛАРГА ОИД УМУМНАЗАРИЙ МАСАЛАЛАР: МУАММО ВА ЕЧИМ	127
Ниязов Максуд Кадамович ПРОБЛЕМЫ ОБЕСПЕЧЕНИЯ ОБОСНОВАННОСТИ ПРИ ПРИМЕНЕНИИ МЕРЫ ПРЕСЕЧЕНИЯ В ВИДЕ ЗАКЛЮЧЕНИЯ ПОД СТРАЖУ	146

12.00.14 – HUQUQBUZARLIKLAR PROFILAKTIKASI. JAMDAT XAVFSIZLIGINI TA'MINLASH. PROBATSIIYA FAOLIYATI

Тулаганова Гулчехра Захитовна, Қодиралиев Саддам Бахтиёржон ўғли ҲУҚУҚБУЗАРЛИКЛАР ПРОФИЛАКТИКАСИ ВА УШБУ ФАОЛИЯТНИ МУВОФИҚЛАШТИРИШ	154
Абдуллаева Дилфуза Саидазимовна ОИЛА-ТУРМУШ МУНОСАБАТЛАРИДАГИ ҲУҚУҚБУЗАРЛИКЛАРНИНГ ПРОФИЛАКТИКАСИ	164
Рахмонова Дилдора Мирзакаримовна ДЕВИАНТ ХУЛҚ-АТВОРЛИ ФУҚАРОЛАР БИЛАН МУЛОҚОТ ҚИЛИШ ТЕХНИКАСИ (ЮНУСОБОД ТУМАНИ ПРОФИЛАКТИКА ИНСПЕКТОРЛАРИНИНГ ФАОЛИЯТИ МИСОЛИДА)	171
Хамрақулов Шавкатжон Салимович ҲУҚУҚБУЗАРЛИКЛАР ПРОФИЛАКТИКАСИ ФАОЛИЯТИГА ДОИР ХОРИЖИЙ ДАВЛАТЛАР ТАЖРИБАСИ	179
Эшмуродов Элбек ҲУҚУҚБУЗАРЛИКЛАР ПРОФИЛАКТИКАСИ: МИЛЛИЙ ВА ХОРИЖИЙ ТАЖРИБА	189

ЭЛЕКТРОН ЁХУД РАҚАМЛИ ДАЛИЛЛАРГА ОИД УМУМНАЗАРИЙ МАСАЛАЛАР: МУАММО ВА ЕЧИМ

Хамидов Бахтиёржон Хамидович,
Тошкент давлат юридик университети
“Криминалистика ва суд экспертиза”
кафедраси катта ўқитувчиси,
bahtiyor1984bsj@mail.ru,

Аннотация. Ушбу мақолада электрон ёки рақамли далил тушунчалари илмий-назарий жиҳатдан таҳлил этилган. Хусусан, рақамли далилларнинг ҳуқуқий ва техник хусусиятлари, уларни тўплаш, сақлаш, текшириш, транспортировка қилиш ва баҳолашга оид масалалар тадқиқ этилган. Шу билан бирга, рақамли далиллар билан ишлаш соҳасида миллий қонунчилик ва ҳуқуқни қўллаш амалиётида юзага келаётган муаммолар ҳамда бўшлиқлар танқидий кўриб чиқилган. Уларни бартараф этишнинг илмий асосланган йўллари ва мезонлари ишлаб чиқилган. Мақола рақамли далиллар билан ишлаш соҳасида амалга оширилган илмий-амалий тадқиқотлар, назарий олимлар ҳамда амалиётчи ходимлар фикр-мулоҳазалари ҳамда техник тадқиқотлари асосида тайёрланган. Тадқиқот натижасида рақамли далиллар билан ишлашнинг услубий қоидалари таҳлил этилган. Миллий қонунчилик, тергов ва суд амалиёти, илғор халқаро тажриба ва амалиётлар ўрганилган, уларнинг ютуқ ва камчиликлари муаллифлик хулосалари асосида асослаб берилган. Шунга асосан, рақамли далилларни тўплаш, текшириш ва баҳолаш бўйича қонунни қўлловчи субъектлар учун энг мақбул мезонлар ишлаб чиқилган. Мақолада соҳада юзага келаётган муаммолар тизимли, ҳуқуқий, илмий-методик жиҳатдан таҳлил этилган, бу юзасидан муаллифлик хулосалари шакллантирилган. Шу билан бирга, рақамли далилларнинг мақбуллигини таъминлаш, уларни идентификация ва аутентификация қилиш, эксперт хулосаларини текшириш ва баҳолашга оид масалалар ҳам ёритилган. Қонун чиқарувчи ва уни қўлловчи субъектлар учун илмий асосланган таклиф ҳамда тавсиялар ишлаб чиқилган.

Калит сўзлар: электрон далил, рақамли далил, идентификация, аутентификация, имейж, хеш функция.

ОБЩЕТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ, СВЯЗАННЫЕ С ЭЛЕКТРОННЫМИ ИЛИ ЦИФРОВЫМИ ДОКАЗАТЕЛЬСТВАМИ: ПРОБЛЕМА И РЕШЕНИЕ

Хамидов Бахтиёржон Хамидович,
старший преподаватель кафедры
"Криминалистика и судебная экспертиза"
Ташкентского государственного юридического университета

Аннотация. В данной статье с научно-теоретической точки зрения анализируются понятия электронных или цифровых доказательств. В частности, исследованы вопросы, связанные с юридическими и техническими характеристиками

цифровых доказательств, их сбором, хранением, проверкой, транспортировкой и оценкой. В то же время критически рассмотрены проблемы и пробелы в практике национального законодательства и правоприменения в области цифровой обработки доказательств. Статья подготовлена на основе позиций теоретиков и практиков, а также результатов научно-практических и технических исследований, проведенных в области работы с цифровыми доказательствами. В результате проведенного исследования были проанализированы методологические правила работы с цифровыми доказательствами. Были изучены национальное законодательство, следственная и судебная практика, международный опыт и практика, обоснованы их достижения и недостатки на основе авторских заключений. Исходя из этого, для субъектов правоприменения были разработаны наиболее оптимальные критерии сбора, проверки и оценки цифровых доказательств. Кроме того, в статье анализируются проблемы в данной области с системной, правовой и научно-методической точек зрения и даются авторские выводы по этому поводу. При этом освещаются вопросы, связанные с обеспечением допустимости цифровых доказательств, их идентификацией и аутентификацией, проверкой и оценкой экспертных заключений. Разработаны научно обоснованные предложения и рекомендации для законодателя и субъектов, применяющих закон.

Ключевые слова: электронное доказательство, цифровое доказательство, идентификация, аутентификация, имейдж, хэш-функция.

GENERAL THEORETICAL ISSUES RELATED TO ELECTRONIC OR DIGITAL EVIDENCE: PROBLEM AND SOLUTION

Khamidov Bakhtiyor Khamidovich,
Tashkent State University of Law
Senior teacher of the department of
Criminalistics and Forensic Investigation

Abstract. This article provides a scientific analysis of the concepts of electronic or digital evidence. In particular, issues related to the legal and technical characteristics of digital evidence, their collection, storage, verification, transportation and evaluation have been investigated. At the same time, the problems and gaps in the practice of national legislation and law enforcement in the field of digital evidence processing have been critically considered. Scientifically based ways and criteria for their elimination have been developed. The article is prepared on the basis of scientific and practical research and opinions of theorists and practitioners conducted in the field of working with digital evidence, as well as technical research. As a result of the research, the methodological rules for working with digital evidence have been analyzed. National legislation, investigative and judicial practice, international experience and practice have been studied, and their achievements and shortcomings have been justified in conclusions. Based on this, the most optimal criteria for law enforcement entities to collect, verify and evaluate digital evidence have been developed. The article analyzes the problems in this area from a systematic, legal, scientific and methodological point of view and provides conclusions on this issue. At the same time, issues related to ensuring the admissibility of digital evidence, its identification and authentication, verification and evaluation of expert opinions are also covered. Scientifically

based proposals and recommendations have been developed for the legislator and the subjects applying it.

Keywords: *electronic evidence, digital evidence, identification, authentication, image, hash function.*

Ахборот технологияларининг ривожланиши назария ва амалиётга турли тушунча ва атамалар жорий этишни тақозо этмоқда. Хусусан, ўтган асрнинг 90-йилларида “компьютер далили” ёки “Интернет далили” каби атамалар кенг қўлланилган бўлса, бугун “электрон далил” ёки “рақамли далил” тушунчалари ҳамда уларнинг ҳуқуқий мақомини белгилашга оид масалалар ҳуқуқшунос олимлар ўртасида қизгин баҳс-мунозараларга сабаб бўлмоқда.

Мазкур тушунча ва атамалардан қонун чиқарувчи субъект ҳам турли норматив-ҳуқуқий ҳужжатларни тайёрлаш ва қабул қилишда кенг фойдаланмоқда. Хусусан, ҳукуматимиз томонидан қабул қилинаётган кўплаб қонун ва қонун ости ҳужжатларида “Рақамли Ўзбекистон”, “рақамли иқтисодиёт”, “рақамли маркировкалаш” ёки “электрон рақамли имзо”, “электрон давлат хизматлари”, “электрон маълумотлар”, “электрон харид” ёки “электрон платформа” каби атамаларни учратиш мумкин.

Афсуски, бу борада қонунчиликда айнан қайси атама илмий жиҳатдан тўғри ва асосли эканлигини тасдиқловчи тушунча мавжуд эмас. Шу маънода, рақамли технологияларга оид атамаларнинг ҳуқуқий мақомини белгилаш ҳамда илмий назарий қоидаларини ишлаб чиқиш ҳуқуқ назарияси ва амалиётидаги тизимли муаммолардан бири деб, ҳисоблаш мумкин.

Мамлакатимизда чоп этилган юридик адабиётларда ҳам электрон ёки рақамли далилларни жиноят, жиноят-процессуал ва криминалистик жиҳатдан ўрганиш ҳамда тартибга солишга қаратилган назарий асослар етишмайди. Мавжудлари эса маънан эскирган ёки етарлича илмий асосга эга эмас. Ушбу ҳолатлар ҳуқуқ назарияси ва қонун ижодкорлиги фаолиятида юридик атамаларни бир хилда қўллаш билан боғлиқ муаммоларни юзага келтирмоқда. Шу билан бирга, ҳуқуқни қўлловчи субъектлар томонидан процессуал ва услубий хатоларга йўл қўйилишига сабаб бўлмоқда.

Аслида, ҳар қандай атама илмий жиҳатдан тўлиқ асослаб берилганидан сўнг, унга юридик мақом берилиши мақсадга мувофиқдир. Бу борада, назария қонун ижодкорлигидан фарқли равишда турли қарашлар ва тушунчаларни тадқиқ этади ҳамда илмий асосланган хулосалар беради. Бироқ норматив ҳуқуқий ҳужжатларни тайёрлаш ва қабул қилишда ҳар доим ҳам бундай имконият мавжуд эмас. Шу боис муаммонинг оптимал ечимини топишда муайян ҳуқуқий тадқиқотларга эҳтиёж сезилиши табиий.

Электрон ёки рақамли далилларга оид умумназарий қарашлар

Ҳуқуқшунос олимлар ва амалиётчилар ўртасида “рақамли” ёки “электрон” далил тушунчасини қонунчиликда белгилаш борасида турли хил қарашлар мавжуд. Масалан, **биринчи гуруҳ олимлари** “электрон далил” [1, 38-б; 2, 74-б; 3, 40-б; 4, 253-б; 5, 74-б.] тушунчасини тўғри деб ҳисоблашади. Хусусан, ҳуқуқшунос олим О.Ш. Пирматов электрон далил – техника воситаларидан ва ахборот тизимларидан ҳамда ахборот технологияларидан фойдаланилган ҳолда яратилган, ишлов бериладиган, сақланадиган ҳамда уни идентификация қилиш имкониятини берадиган бошқа реквизитларига эга бўлган, фуқаролик суд иши учун аҳамиятга

эга бўлган ҳолатлар тўғрисидаги маълумотларни ўз ичига олган ахборотдир, деган тушунчани илгари суради.

Шу билан бирга, олим рақамли далиллар тушунчасига ҳам эътибор қаратган. Унинг фикрича, рақамли далиллар – иқтисодий процессуал ҳуқуқда тарафларнинг талаблари ва эътирозларини асословчи ҳолатлар бор ёки йўқлигини суд томонидан аниқлашга асос бўлиб хизмат қиладиган ҳар қандай фактик маълумот ва иқтисодий ишни тўғри ҳал қилиш учун аҳамиятга эга бўлган бошқа ҳолатларни ўзида мужассамлаштирган ҳамда иккилик саноқ системаси асосида яратилган далиллардир [6, 38-39-б].

Олим электрон далил тушунчаси рақамли далилларга нисбатан кенгроқ, деб ҳисоблаган. Бироқ О.Ш. Пирматов томонидан берилган таърифда рақамли далилларнинг юридик табиати ва моҳияти тўлиқ акс этмаган. Бундан ташқари, мазкур таърифда рақамли далилларнинг яхлитлигини таъминлашга оид қоидалар мавжуд эмас. Шу боис ушбу таърифни тўлиқ деб ҳисоблаб бўлмайди.

А.Н. Балашов, И.Н. Балашова, Д.В. Бахтеев, К.Л. Брановицкий, В.В. Долганичев, В.Б. Вехов, В.Н. Григорьев, А.И. Зазулин, О.А. Зайцев, С.В. Зуев, О.А. Максимов, М.О. Медведева, О.В. Овчинникова, Д.В. Овсянников, П.С. Пастухов ва О.В. Тушкановаларнинг фикрича, электрон далил суд процессида далил сифатида фойдаланиш мумкин бўлган ҳар қандай электрон шаклда сақланган ахборотдир. Бундай далил турлари ҳар қандай электрон шаклдаги ҳужжатлар, электрон хат ёки бошқа файллар, шунингдек тармоқ ёки интернет провайдерлари томонидан сақланган электрон маълумотлар кўринишида бўлиши мумкин [7, 253-254-б.]. Ушбу олимлар электрон далилни ашёвий далилнинг бири тури сифатида эътироф этишган.

Айрим олимлар рақамли далилларни мустақил далил тури сифатида жиноят процессида белгиланишига салбий муносабат билдирган. Хусусан, Р.И. Оконенко ўз тадқиқотида электрон далил тушунчасини илгари суради. Унинг фикрича, ҳозирда “электрон далиллар” тушунчаси тўғрисида позитив ҳуқуқ категорияси сифатида сўз юритишга эрта. Шу боис электрон далил – алоҳида далил тури ҳисобланмайди, деб таъкидлайди [8, 3-б.].

Шунга ўхшаш фикр П.С. Пастухов тадқиқотларида ҳам кўзга ташланади. Олим Россия Федерацияси Жиноят процессуал кодексига янги далил турини (электрон далил) ёки янги манбани (электрон ахборот ташувчи) киритиш шарт эмас, балки “далил” тушунчасини аниқлаштиришнинг ўзи кифоя қилади, деб ҳисоблаган. У маълумотлар электрон шаклда бўлади, бироқ улар анъанавий далилларнинг бир туридир, деб баҳолайди [9].

Р.И. Оконенко ва П.С. Пастуховларнинг фикри тўғри деб ҳисобланса, унда процессуал қонунчиликка биноан мазкур далилларни тўплаш, сақлаш, текшириш ва баҳолаш мезонлари ҳам (ашёвий ёки ёзма далиллар сингари) бир хил бўлмоғи зарур. Бироқ рақамли далиллар анъанавий далилларга ҳеч бир мезон бўйича тўғри келмайди. Шу боис мазкур фикрлар ҳам амалда ўз тасдиғини топмаган.

Иккинчи гуруҳ олимлари эса “рақамли далил” тушунчасини илгари суришмоқда [10, 1153-б.; 11]. Ушбу гуруҳ тарафдорлари Б.З. Каримов, Д.М. Топилдиева, А.Ю. Черданцев, Шон Гудисон, Роберт Девис, Брайн Жексон, Ричард Сеферстейн, Йоган Кесей, Андре Арнес ва бошқалар ҳисобланади.

Шон Гудисон, Роберт Девис, Брайнлар рақамли далил – шахслар ва ҳодисаларнинг вақт ва муҳитдаги сабабий боғланишларини аниқлашга қаратилган ахборотдир, деб

ҳисоблайди. Мазкур далиллар кенг миқёсли характерга эга бўлиб, улар ўзига хос таъсирчан, мобил ва моддий далилларга нисбатан махсус тайёргарлик ва воситаларни талаб қилади [12]. Ушбу таъриф умумий хусусиятга эга бўлиб, уни анъанавий далил турларига нисбатан ҳам қўллаш мумкин. Шу боис унда рақамли далилларга хос бўлган хусусиятлар етарлича акс этмаган деб ҳисоблаш мумкин.

Ричард Сеферстейн рақамли далилларни (1) ва (0) саноқ тизими орқали сақланадиган, дастур ёки кодда ўрнатилган кўрсатмалар (йўриқнома) орқали чиқариб олинадиган ахборот сифатида таърифлайди. Унинг фикрича, ушбу кўрсатма (йўриқнома)лар орқали фото, матн ёки электрон жадвал шаклидаги ҳар қандай ахборотни яратиш ва сақлаш мумкин. Бундай усулда сақланган далилларни қидириш ва улардан фойдаланиш суд экспертизасини ўсиб боровчи соҳаси ҳисобланади. Мазкур соҳа технологияларнинг ривожланиши билан доимо ўзгариб туради [13]. Ушбу тариф рақамли ахборот тушунчасига нисбатан қўлланилганда мазмунан тўғри бўлар эди (бу юзасидан қуйида батафсил маълумот берилган). Бироқ таъриф рақамли далилларнинг мақбуллиги ва яхлитлигига оид хусусиятларни қамраб олмаган.

Йоган Кесей (Eoghan Casey) рақамли далиллар ёки электрон далиллар суд процесси томонларининг суд муҳокамасида фойдаланиши мумкин бўлган, рақамли шаклда сақланган ёки узатилган ҳар қандай далилий маълумотдир [14], деб ҳисоблайди. Унинг фикрича, рақамли далилни қабул қилишдан олдин суд унинг релевантлиги (бевосита алоқадорлиги), мақбуллиги ҳамда тақдим этилган нусхани қабул қилиш мумкинлиги ёки асли талаб этилишини аниқлаши лозим [15, 567-б.].

Андре Арнес рақамли далиллар – ҳодиса ёки жиноят гипотезасини тасдиқлайдиган ёки инкор этадиган, ишончли маълумотларни ўз ичига олган ҳар қандай рақамли ахборотдир деб ҳисоблаган [16, 7-б.; 17, 152-б.].

Йоган Гесей ва Андре Арнеслар томонидан берилган тарифларда рақамли далилларнинг яхлитлигини (хеш қиймат) таъминлаш билан боғлиқ масалалар қоидада акс этмаган. Шу боис ушбу таърифларни ҳам тўлиқ деб ҳисоблаш мумкин эмас.

А.Ю. Черданцев эса ўз тадқиқотларида рақамли (электрон) далил тушунчасини илгари сурган. Унинг фикрича, рақамли (электрон) далил – далилларни тўплаш, текшириш ва баҳолаш жараёнида жиноят иши бўйича аниқланиши лозим бўлган ҳолатлар тўғрисидаги маълумотларни иккилик саноқ шаклида сақлаган ёки узатилган ахборотдир [18, 57-б.]. Фикримизча, олим томонидан таклиф этилган “рақамли (электрон) далил” атамаси унга берилган таърифнинг техник хусусиятларига мос эмас. Шу билан бирга, ушбу тадқиқот ишида электрон далилнинг хусусиятлари ва фарқловчи белгилари акс этмаган. Бундан ташқари, рақамли далиллар тушунчасини фақат жиноят ҳуқуқий соҳалари билан чегаралаш, уни тор доирада ишлаб чиқилганини тасдиқлайди. Сабаби рақамли далиллар тушунчаси барча процессуал ҳуқуқ соҳалари учун бир хил мазмун ва шаклга эга.

“Рақамли далил” тушунчаси борасида тадқиқотчи Б. Каримов томонидан берилган таъриф ҳақиқатга анча яқин. Унинг фикрича, рақамли далил – рақамли қурилма ва тармоқда сақланган ёки улар орқали узатилиши билан инсон омили ёхуд кибер жараён натижасида юзага келган иш учун аҳамиятли, қийматланган ахборотдир [19, 172-б.].

Маълумки, рақамли далиллар рақамли қурилма орқали яратилади ва қайта ишланади. Рақамли далилларнинг қийматланиши (хеш функция) эса уларнинг

яхлитлиги ва ишончлилигини таъминлашнинг асосий шarti ҳисобланади. Бироқ берилган таърифда рақамли далилларнинг шакли қандай бўлиши кўрсатилмаган. Шундай бўлса-да, таъриф нисбатан пухта ва аниқ ишлаб чиқилган деб ҳисоблаш мумкин.

Рақамли далиллар яхлитлигини таъминлашнинг ҳуқуқий тартибга солиш механизми Россия ва МДХ давлатлари процессуал қонунчилиги ва амалиётида ҳам мавжуд эмас. Бироқ бу борада АҚШда NIST (2006), NIJ (2001), Буюк Британияда ACPO (2011), INTERPOL (2019), DFRWS (2008) каби илғор хорижий амалиётлар ҳамда ISO/IEC халқаро стандартларида рақамли далилларнинг ҳуқуқий мақоми ёки улар билан ишлашнинг халқаро тан олинган мезонлари белгиланган [20, 63-6.].

Жумладан, АҚШ Стандартлар ва технологиялар миллий институти (National Institute of Standards and Technology) рақамли далил тушунчаси хусусида Йоган Кесей томонидан берилган таърифдан иқтибос келтиради [21, 1-6.].

АҚШ Миллий адлия институти (National Institute of Justice – NIJ) эса рақамли далил ва электрон далил тушунчаларининг ҳар бирига алоҳида таъриф берган. Унга кўра, рақамли далил – бинар шаклда сақланган ёки узатиладиган, судда фойдаланиш мумкин бўлган маълумотдир [22, 38-6.]. Электрон далил эса – электрон қурилмада сақланадиган ёки ўтказиладиган, тергов учун қимматли ахборот ва маълумотдир [23, 49-6.].

Рақамли далилларнинг ҳуқуқий мақоми, уларни тўплаш, текшириш, сақлаш, транспортировка қилиш ва баҳолаш тартибига оид нормалар процессуал қонунчилигимизда белгиланмаган. Ушбу ҳолатлар ҳуқуқни қўллаш фаолиятида моддий ва процессуал ҳуқуқ нормаларининг бузилишига сабаб бўлмоқда.

Мантиқан “далил” тушунчаси иш учун аҳамиятга эга бўлган муайян ҳаракат ёки ҳаракатсизликни муқаддам ҳақиқатда юз берганлик фактини тасдиқлайди. Мисол учун, ҳодиса жойидан бармоқ излари топилганда, терговчи муқаддам жиноятчи томонидан қолдирилган изларни топади, олади ва қайд қилади, бироқ изларни ўзи яратмайди ёки ҳосил қилмайди. Рақамли далиллар билан ишлашда ҳам мазкур қоида амал қилади. Терговчи жиноятчи томонидан қолдирилган далилларни қидириб топади, олади ва ҳужжатлаштиради. Шу боис рақамли ахборотларни “яратиш” ва “қайта ишлаш” категориялари рақамли далил тушунчасини шакллантиришда иштирок этмайди.

Шунга кўра, рақамли далил – рақамли қурилма ёки тармоқда рақамли шаклда сақланган ёки узатилган, иш учун аҳамиятли қийматланган ахборотдир.

Рақамли далилларнинг техник хусусияти

Физик қонуниятга кўра, электр токи электр зарядларининг тартибли ҳаракати натижасидир [24]. Бошқача қилиб айтганда, электр токи энергиянинг бир шакли. Агар электр токи лампани ёритса ёки машина двигателини ҳаракатга келтирса, мазкур объектларга нисбатан “электролампа” ёки “электромобил” атамасини қўллаш мантиқан тўғри. Сабаби электр энергияси ёруғлик нури ёки материянинг ҳаракатланиши учун бевосита таъсир этади. Бироқ рақамли ахборотнинг ҳосил бўлиш механизми ушбу жараёнлардан бутунлай фарқ қилади. Шу боис бунда электр токи ёки магнит майдони фақат манба сифатида иштирок этади.

Рақамли ахборотнинг энг кичик бирлиги “бит”ни ташкил этади. Қоида тариқасида, компьютер буйруқлари алоҳида битлар билан эмас, балки бир вақтнинг ўзида саккиз

бит билан бирга ишлайди. Тизимлаштирилган саккиз бит бир байтни, бундан кўп миқдордаги ахборотлар килобайт, мегабайт [25, 53-б.] ва х.к.ларни ташкил этади.

Аксарият рақамли қурилмалар электр токи ёрдамида ҳаракатга келади. Техник жиҳатдан бу – тўғри. Бироқ манбалари (электр токи, магнит майдони) нуқтаи назаридан ахборотни “электрон” деб номлаш нисбий характерга эга. Аслида, манба ахборотни бевосита қайта ишламайди, балки бунинг учун шароит яратади.

Техник жиҳатдан ҳар қандай рақамли қурилмада процессор мавжуд. Процессор ахборотни бинар шаклда – “0” ва “1” сонлари орқали қабул қилади ва қайта ишлайди. Ахборотнинг хусусиятига қараб, процессор рақамли ахборотни тўғридан-тўғри (эссемблер) ёки муайян копеляторлар орқали фойдаланувчига узатади [26, 225-б.]. Бошқача қилиб айтганда, “0” ва “1” сонлардан иборат битлар комбинацияси орқали процессор ахборотни рақамли шаклда кодлаштиради. Шундан сўнг мазкур ахборот турли матн, фото, видео, аудио, графика ёки бошқа шаклда (формат) мониторга узатилади. Мисол учун,

Жадвал

ISO 8859-5 стандарти бўйича							
“Мен” сўзи (кирилча) куйидаги шаклидаги бинар (8 бит) кодлар комбинациясидан иборат.				11011100 11010101 11011101 00001010 00001010			
Тошкент давлат юридик университети ўқув биносининг фото сурати куйидаги шаклдаги бинар кодлар комбинациясидан иборат							
	00000000	00000000	00000000	00000000	00000000	00000000	00000000
	00000000	00000000	00000000	00000000	00000000	00000000	00000000
	00000000	00000000	00000000	00000000	00000000	00000000	00000000
	00000000	00000000	00000000	00000000	00000000	00000000	11111111
	00000000	00000000	00000000	00011111	10000000	11111000	00000000
	00000011	11100000	00000000	00000111	11000000	01111100	00000000
	00000000	00000000	00111110	10000000	00000000	11111111	11000000
	00000001	11000000	00111111	11111111	11111110	00000001	11111111
	11111111	11111111	11111111	11111111	00111000	01110000	11000011
	10000110	00011100	00111000	00100000	11000011	00000110	00011100
	00111000	01100000	11000011	00000110	00011100	10111000	01110000
	11000011	00001110	00011101	00111000	01110000	11000011	00001110
	00011101	00111000	01110000	11000011	00001110	00011101	01111011
	01111001	11000111	00011110	01111111	11111011	11111111	11111111
	11111111	11111101	11111111	11111111	11111111	11111111	11111101
	11111000	01110111	11011011	10001110	00011101	11111000	01100000
11000011	00000110	00011111	00111000	01100000	11000011	00000110	
00011100	00111000	01100000	11000011	00000110	00011100		

Тадқиқот натижалари электрон далил тушунчаси мантиқан хато тушунча эканлигини тасдиқламоқда. Шунга кўра, электр токини рақамли ахборотларни яратиш, қайта ишлаш, сақлаш ва узатиш билан боғлиқ жараёнларда фақат манба сифатида иштирок этади, деб ҳисоблаш мумкин.

Рақамли далиллар билан ишлаш қандай ташкил этилади

Рақамли далиллар билан ишлаш жараёни уларни тўплаш, текшириш, сақлаш, транспортировка қилиш ва баҳолашнинг процессуал ва услубий қоидаларини қамраб олади. Ушбу жараёнларнинг ҳар бири мустақил босқич бўлиб, бунда муайян ҳуқуқий ва техник талабларга риоя этилади.

Рақамли далиллар билан ишлаш қоидалари барча процессуал ҳуқуқ соҳалари учун бир хил мажбурий аҳамиятга эга. Шу боис ушбу қоидалар муайян ваколатли субъект томонидан тасдиқланиши ҳамда халқаро амалиёт ва стандартларга мослаштирилиши

мақсадга мувофиқдир. Сабаби ҳуқуқни қўллаш амалиётида рақамли далиллар билан ишлаш соҳасида шаклланган турли амалиётларни унификация қилиш эҳтиёжи мавжуд.

Рақамли далиллар ўта таъсирчан ва тез ўзгарувчан хусусиятга эга. Шу сабабли улар билан ишлашда махсус тайёргарлик талаб этилади. Сабаби биргина эҳтиётсизлик натижасида тергов учун қимматли бўлган рақамли далилларга зарар етказиш ёки уларни йўқотиб юбориш эҳтимоли юқори. Бундан ташқари, қонунни қўлловчи шахс мутахассис фикри ёки эксперт хулосасини тўғри баҳолаши, самарали тергов йўналишларини белгилаши учун ҳам рақамли далилларни мустақил таҳлил этиш кўникмасига эга бўлиши зарур. Бундай билимга эга бўлмаслик далилларнинг мақбуллигини хавф остида қолдиради ёки унинг бузилишига сабаб бўлади. Бу юзасидан чиқарилган суд ҳукми эса қонунга зиддир. Шунга кўра, соҳада махсус терговчи, прокурор ёки судьяларни тайёрлаш мақсадга мувофиқдир.

Махсус терговчи – рақамли криминалистика соҳасида қайта тайёрлашдан ўтган, жиноят ишини тергов қилиш ваколатига эга бўлган шахсдир. У жиноят иши бўйича тергов ва тезкор гуруҳига раҳбарликни амалга оширади, иш юзасидан тўлиқ жавобгар шахс ҳисобланади. Шу билан бирга, тергов режасини ишлаб чиқади, жиноят иши бўйича тергов-тезкор гуруҳни шакллантиради, вазифаларни тақсимлайди, тергов йўналишларини белгилайди ҳамда тергов устидан умумий раҳбарликни амалга оширади. Жиноят иши юритуви бўйича прокурорни доимий хабардор этиб боради, тергов ҳаракатларининг кетма-кетлиги, самарадорлиги ва қонунийлигини таъминлайди. Бундан ташқари, тезкор-қидирув тадбирларининг қонунийлиги устидан назоратни амалга оширади, рақамли далилларни тўплаш, сақлаш, текшириш ва баҳолаш жараёнлари мақбуллигини таъминлайди. Рақамли далилни транспортировка қилиниши билан боғлиқ масалалар ҳам айнан махсус терговчи томонидан ҳал этади.

Рақамли далиллар билан ишлашнинг ўзига хос хусусияти, тўпланган далилларнинг қиймати ва нусхалари бир вақтнинг ўзида ишни кўраётган эксперт, прокурор, судья ва адвокатга юборилиши билан характерланади. Бу орқали процесс иштирокчиларига тенг имконият яратилади. Сабаби рақамли далиллар қийматланганидан сўнг, уларни ўзгартириб бўлмайди. Аксинча бўлган тақдирда уларнинг мақбуллиги бузилади.

Рақамли далиллар билан ишлашнинг асосий шарти уларни эксперт, мутахассис иштирокида олиниши билан боғлиқдир. Қоида тариқасида, мутахассис эҳтимолий ахборот хавфсизлиги муаммолари тўғрисида гуруҳ аъзоларини огоҳлантиради, тизим, тармоқ конфигурацияси ҳақида дастлабки ва кейинги ахборотларни тақдим этади ҳамда ишга алоқадор ҳолатларни ҳужжатлаштиришга ёрдам беради. Бундан ташқари, ишга оид бошқа ҳолатлар бўйича терговчига услубий ёрдам кўрсатади.

Шундан сўнг эксперт рақамли далиллар, излар ва уларнинг манбаларини аниқлайди, техник талаблар асосида улардан нусхалар олади ҳамда рақамли қурилмада амалга оширилган ҳаракатлар кетма-кетлигини ҳужжатлаштиради. Бундан ташқари, ишга алоқадор рақамли далилларни таҳлил қилади ва тадқиқ этади, тадқиқот натижаси бўйича хулоса беради ва тергов ва суд жараёнида ўз хулосалари юзасидан тушунтиришлар беради.

Рақамли далиллар билан ишлаш жараёнида ҳудуд хавфсизлигини таъминлаш муҳим аҳамиятга эга. Бунда профилактика инспектори ҳодиса жойига биринчи бўлиб етиб боради, ҳодиса жойи ҳақида терговчига ахборот беради, унинг чегараларини ўраб олиниши ва моддий далилларни сақланишини таъминлайди. Шу билан бирга, ҳодиса жойига кириб-чиқувчиларни ҳужжатлаштиради (мақсад-вазифалари, вақтини белгилайди).

Тезкор-қидирув ходими эса белгиланган тартибга асосан, терговчи томонидан берилган топшириқлар ижросини таъминлайди, рақамли далиллар билан ишлаш қоидаларига қатъий риоя этади ҳамда иш бўйича зарур тезкор-қидирув тадбирларини амалга оширади.

Рақамли далиллар билан ишлаш жараёнида аризачи ёки жабрланувчининг иштироки муҳим аҳамиятга эга. Терговчи ишни даставвал уларни сўроқ қилишдан бошлаши мақсадга мувофиқ. Бу орқали мавжуд вазиятга аниқлик киритилади ва жиноятни содир этиш механизми аниқланади. Корпоратив шароитларда аризачи ва жабрланувчи турли шахслар бўлиши мумкин.

Шу билан бирга, рақамли далиллар билан ишлаш жараёнида судлар, банк мутахассислари ҳам заруратга кўра иштирок этади.

Рақамли далиллар имейж [27; 28, 38-б.] (визуал) усулида кўздан кечирилади, қийматланади (хеш функция) ва тасдиқланади. Рақамли далилларнинг имейж қилиш уларнинг яхлитлигини таъминлашнинг ишончли усулидир. Имейж (визуал) усули содда ва кам вақт талаб қиладиган жараён ҳисобланади. Бунда рақамли далиллардан визуал (расм қилиб) нусха олинади ва уларга махсус дастурлар ёрдамида қиймат берилади. Ушбу қиймат ўзгарса, далилнинг яхлитлиги ҳам бузилади. Сабаби берилган қийматни қайта тиклашнинг имконияти мавжуд эмас.

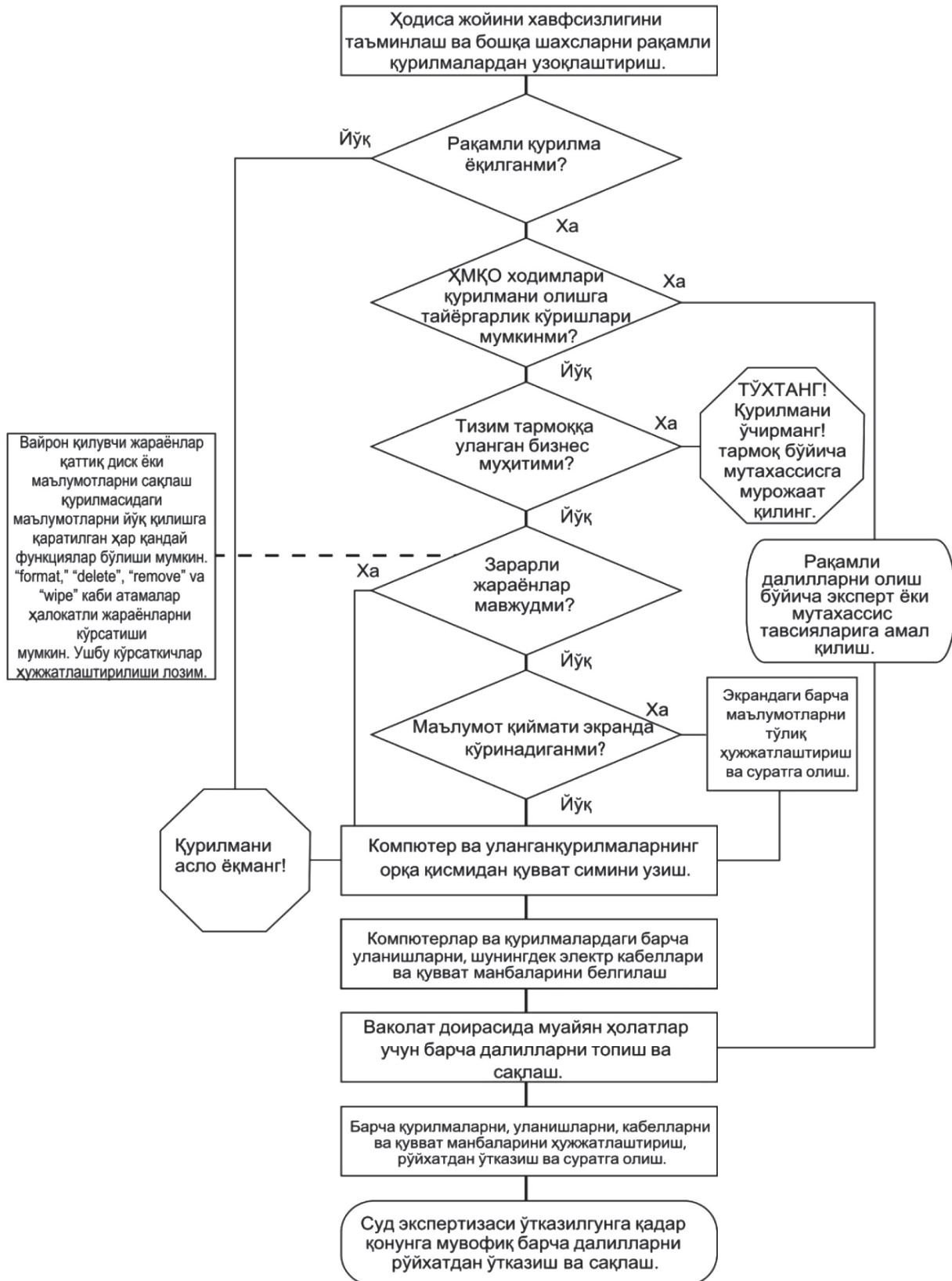
Рақамли ахборотлардан имейж усулда нусха олишнинг фойдали жиҳати бошқа қурилмага кўчирилгандан сўнг асл қурилманинг эгасига қайтариш мумкин. Шунингдек, рақамли далил ортиқча текширувларсиз, яхлит қийматда, белгиланган тартибда судга юборилади. Ушбу усул рақамли далилларга ҳар қандай ташқи таъсирларни ҳамда зарар етишини олдини олади.

Визуал (image) нусха кўчириш орқали олинган маълумотларни очиш ва текшириш учун махсус рақамли криминалистик воситалар зарур. Масалан, “Magnet Axiom” [29], “Accessdate” [30], “EnCase”, “EnCase FIM” “Elcomsoft” [31], “Belkasoft Evidence Center 2020”, “Belkasoft Acquisition and Analysis Suite” ва ҳ.к. Ушбу воситалар рақамли далиллар билан бевосита ёки масофадан туриб ишлаш учун ҳам мўлжалланган. Муҳим аҳамиятга эга бўлган файллар рақамли суд-экспертиза дастурий воситалари орқали олинади ва намоиш этилади. Бироқ далилларнинг таркиби ва яхлитлиги ёки файл ва мета-маълумотлар ўзгартирилмайди.

Рақамли қурилма ва далиллар кўздан кечирилгач, белгиланган тартибда баённома тузилади. Баённомада рақамли далилларнинг хеш қиймати ҳолислар томонидан имзоланади. Шу йўл билан ҳолислар иштирокига оид процессуал муаммолар ечилади. Махсус дастурлар ёрдамида рақамли ахборотларга оид ҳисоботлар тергов ишига қўшиб қўйилади. Шунингдек, баённомада қандай техник қурилма ва дастурий воситалардан фойдаланилгани кўрсатилади.

Рақамли қурилмалар олингач белгиланган тартибда антистетик пакетларга солинади. Ҳар қандай механик шикастланишлар ва радиотўлқин, электро-магнит таъсирлардан ҳимояланган ҳолда ўралади. Бунда рақамли қурилмани USB ва порт каналлари ташқи томондан ёпилиб, қадоқланади. Шундан сўнг терговчи уларни транспортировка қилиш чораларини кўради.

Рақамли қурилмалар билан ишлаш жадвали

Рақамли далилларни идентификация ва аутентификация қилиш

Криминалистика назариясида идентификация ашёвий далилларнинг айнанлигини аниқлаш [32, 22-б.] мақсадида қўлланилади. Терговчи рақамли далилларни айнанлигини аниқлашда анъанавий криминалистик методлардан кенг фойдаланади. Бироқ идентификация жараёни далилларнинг ҳақиқийлигини аниқлаш имконини бермайди.

Анъанавий жиноятларни тергов қилишда идентификация қилинган объектлар ашёвий далил сифатида қайд қилинади. Бунда иш учун аҳамиятга эга бўлган ашёвий далилларнинг асли (жиноят предмети, қуроли ва восита) олиб қўйилади. Бироқ виртуал оламда рақамли далилларнинг мақбуллигини таъминлаш учун уларнинг ҳақиқийлигини ҳам тасдиқлаш зарур.

Идентификация ва аутентификация жараёнлари бир-бирини тўлдирувчи мустақил жараёнлардир. Одатда, ушбу жараёнлар бир вақтнинг ўзида ёки кетма-кет амалга оширилади.

Идентификация – фойдаланувчи ёки қурилмани ахборот тизими ёки тармоқдаги ўзига хос белгиси – идентификатори орқали аниқлашдир. Бунинг учун фойдаланувчи тизим ёки тармоққа ўз белгисини киритиши керак. Фойдаланувчининг номи (login), рақамли ёки ҳарф-рақамли коди, ники (тахаллус, лақаб), телефон, паспорт, банк картаси номерлари, телефон IMEI коди, товар штрих коди, электрон имзо e-mail, сайт манзили ва ҳаказолар шахс ёки қурилманинг идентификаторлари сифатида иштирок этади.

Аутентификация – рақамли далилларнинг ҳақиқийлигини текшириш жараёнидир. Фойдаланувчи киритган маълумотлар (логин, парол) тизим ёки тармоқ маълумотлар базасида мавжудлиги текширилади. Аутентификация жараёни бир, икки ёки кўп босқичли бўлиши мумкин. Рақамли далилларни аутентификация қилиш натижасида уларнинг манбаси, жиноятчи шахс учун хос бўлган хусусиятлар, кўникмалар, жиноят излари ҳамда иш учун аҳамиятли бошқа ҳолатларни ҳақиқатда мавжудлиги факти тасдиқланади.

Ўзбекистон Республикаси қонунчилигида рақамли далилларнинг ҳақиқийлигини тасдиқлаш (кейинги ўринларда аутентификация қилиш деб юритилади) тартибига оид нормалар белгиланмаган. Бироқ илғор хорижий давлатлар тажрибасида рақамли далилларни аутентификация қилиш бўйича амалиётлар шаклланган, бу юзасидан халқаро стандартлар [33] жорий этилган.

Рақамли далиллар мақбуллиги қандай таъминланади

Рақамли далилларнинг мақбуллигини таъминлаш масаласи тергов ва суд амалиётидаги тизимли муаммолардан биридир. Бугун нафақат жиноят ишларида, балки фуқаролик, маъмурий, иқтисодий ёки ҳакамлик ишларини юритишда ҳам рақамли далиллар билан бевосита тўқнаш келинмоқда. Муаммо шундаки, қонунни қўлловчи иш юзасидан адолатли қарор қабул қилиши учун рақамли далиллар билан ишлашда етарли билим, малака ва кўникмага эга эмас. Амалдаги қонунчиликда эса уларнинг ҳуқуқий мақоми ва процессуал тартибига оид нормалар белгиланмаган. Мазкур ҳолатлар процессуал ҳуқуқ соҳаларида турли амалиётларнинг шаклланишига сабаб бўлмоқда.

Қонунчиликка кўра, ҳуқуқ масалалари билан боғлиқ низолар процессуал тартибда, давлат номидан ваколат берилган субъект - судлар томонидан ҳал этилади. Судлар ҳуқуқий низоларни ҳал этишда нафақат қонуний усуллардан, балки илмий

асосланган, тажрибадан ўтган, муайян нашрларда эълон қилинган ҳамда ишончилилик даражаси юқори бўлган воситалардан фойдаланиши мақсадга мувофиқдир. Сабаби шахсни давлат номидан айбдор деб топиш учун қонунни қўлловчи ҳар қандай усулдан фойдаланишга ҳақли эмас. Ушбу ҳолат фуқароларга ўз ҳуқуқ ва эркинликлари ҳамда қонуний манфаатларини адолатли ҳимоя қилиши учун тенг имконият бермайди.

Бундан ташқари, рақамли далилларни тўплаш, сақлаш, текшириш, транспортировка қилиш ва баҳолаш бўйича ҳуқуқ билан тартибга солинган талаблар барча давлатлар учун бир хилда амал қилмайди. Мазкур ҳолатлар қонунни қўлловчида муайян юрисдикция билан боғлиқ чекловларни юзага келтиради. Шу боис илғор хорижий амалиётларда ушбу муаммоларни бартараф этишнинг техник талаблари жорий этилган.

Мисол учун, рақамли далилларга оид халқаро низоларни ҳал этишда судлар томонидан далилнинг нафақат ҳуқуқий, балки техник талабларига риоя этилгани ҳам ҳисобга олинади. Рақамли далилларнинг асли ёки нусха эканлиги ҳамда суд томонидан қўйиладиган талабларга мос ёки мос эмаслиги текширилади ва баҳоланади [34; 35; 36, 47-б.; 37, 525-б.; 38, 29-б.].

Ҳуқуқий талаблар деганда ҳуқуқни қўлловчи томонидан рақамли далилларни тўплаш, сақлаш, текшириш, транспортировка қилиш ва баҳолашнинг процессуал талабларига риоя этилгани, шунингдек, иш учун аҳамиятга эга бўлган рақамли далилларнинг қонунийлиги, алоқадорлиги, яхлитлиги, етарлилиги ва ишончилигини текшириш назарда тутилади.

Рақамли далилларнинг алоқадорлиги. Рақамли далиллар жиноят, фуқаролик, маъмурий ёки иқтисодий суд ишлари учун аҳамиятли бўлган ҳолатлар ҳақидаги хулосаларни тасдиқловчи, рад этувчи ёки шубҳа остига олувчи фактлар ёки нарсалар тўғрисидаги маълумотларни акс эттирган тақдирдагина ишга алоқадор деб эътироф этилади.

Рақамли далилларнинг етарлилиги. Ишотланиши керак бўлган, ҳар бир ҳолатнинг ҳақиқийлигини сўзсиз тасдиқловчи ва ишга оид барча ишончли далиллар тўпланган бўлса, уларнинг жами ишни ҳал қилиш учун етарли деб ҳисобланади.

Рақамли далилларнинг ишончилиги. Текширув натижасида ҳақиқатга мувофиқ эканлиги аниқланган далиллардир [39, 95-м].

Рақамли далилларнинг қонунийлиги. Рақамли далилларни процессуал қонунчиликка мувофиқ тўплаш, сақлаш, текшириш, транспортировка қилиш ва баҳолашнинг белгиланган тартибига амал қилинишидир.

Рақамли далилларнинг яхлитлиги. Махсус дастурий воситалар ёрдамида рақамли далиллар ҳажмини (алгоритм) қийматлаш орқали амалга оширилади.

Техник талаблар деганда эса рақамли далилларни тўплаш, сақлаш, текшириш, транспортировка қилиш ва баҳолашда риоя этилган процедура, восита ва услублар назарда тутилади [40]. Техник талаблар рақамли далилларнинг тури ва таҳлил усули ва форматига кўра бир-биридан фарқ қилади. Ҳуқуқни қўлловчи мазкур икки талабга риоя этиш орқали рақамли далилларнинг мақбуллигини таъминлайди.

Рақамли далилларни баҳолашнинг қандай мезонлари мавжуд?

Процессуал қонунчиликда рақамли далилларни баҳолаш тартиби ва мезонларига оид нормалар кўрсатилмаган. Шу билан бирга, мамлакатимизда олиб борилган илмий тадқиқот ишлари, тергов ва суд амалиётида ҳам рақамли далилларни баҳолаш бўйича аниқ қоидалар, тавсиялар мавжуд эмас. Бироқ ушбу масала хорижий

мутахассислар, олимлар томонидан кенг тадқиқ этилган ва бу юзасидан илмий асосланган тергов амалиётлари шаклланган. Шу боис, бу борада илғор хорижий тажрибага таянган ҳолда назария ва амалиётдаги бўшлиқларни тўлдириш, процессуал қонунчилик, тергов ва суд амалиётида юзага келаётган хатоликлар, муаммолар ва камчиликларнинг олдини олиш энг мақбул ечимдир.

Рақамли далилларни баҳолашда, қонунни қўлловчи дастлаб, уларни тўплаш, сақлаш, текшириш ва транспортировка қилишда ҳуқуқий ва ахлоқий нормаларга риоя этилганини текшириши зарур [41]. Сабаби рақамли далиллар билан ишлашда иш учун аҳамиятга эга бўлмаган фуқароларнинг шахсий маълумотларини таҳлил қилиш ҳолатлари билан боғлиқ. Бунда терговчи, прокурор, суд, адвокат, эксперт, мутахассис ва бошқа иштирокчилар ушбу маълумотларнинг ошкор этилмаслиги ва дахлсизлигини таъминлашлари шарт.

Рақамли далиллар тадқиқ этилган ҳолларда, эксперт суд муҳокамасида ўтказилган тадқиқотнинг хусусиятлари, методлари ҳамда воситалари бўйича илмий асосланган тушунтиришлар беради. Бунда эксперт (мутахассис) ўзининг ҳаракатларини босқичма-босқич ҳужжатлаштириши, далилларни олиш ва текшириш усуллари ҳамда воситаларини кўрсатиши, баҳолаш мезонларини ва қийматлаш масалаларини батафсил изоҳлаб бериши лозим. Шу билан бирга, эксперт (мутахассис) тадқиқотининг натижалари суд муҳокамасида қайта кўрсатиб берилиши зарур. Сабаби экспертиза тадқиқотининг натижалари судья, прокурор ва адвокат томонидан текширилганда бир хил қийматни бериши керак.

Тадқиқот давомида, эксперт кўрсатувларини текшириш ва далилларни баҳолаш юзасидан АҚШ [42, 498-б.], Буюк Британия [43, 688-б.], Австралия [44, 372-б.], Норвегия [45, 366-б.], Швеция [46, 227-б.] каби ривожланган давлатларнинг илғор амалиётлари ўрганилди. Мазкур давлатлар қонунчилигида ҳам эксперт тадқиқотларига нисбатан, юқорида кўрсатилгани каби қатъий талаблар жорий этилганлиги аниқланди.

Далилларни баҳолаш уларни текширишнинг якуний босқичи ҳисобланади. Шу боис иш бўйича ҳар бир далил алоҳида ва далиллар жами бўйича баҳоланиши лозим.

Далилларни баҳолашда рақамли далилнинг барча хусусиятлари ҳисобга олинади. Далиллар уларнинг алоқадорлиги, мақбуллиги, ишончлилиги ва етарлилиги жиҳатидан баҳоланади.

Далилни баҳолаш мезонлари бўйича назарияда қатор фикр ва мулоҳазалар мавжуд. Хусусан, биринчи гуруҳ олимлари далилларни баҳолашда уларнинг ишончлилигини асосий мезон сифатида қабул қилишган. Иккинчи гуруҳ олимлари эса, далилларни баҳолаш мазмунига уларнинг иш бўйича объектив ҳақиқатга эришишга таъсир этувчи барча хусусиятларини белгилаш киради [47, 150-б.] деб ҳисоблашган. Учинчи гуруҳ олимлари рақамли далилларни баҳолашда уларнинг мақбуллиги, ишончлилиги, алоқадорлиги ва аҳамиятини кўзда тутадилар.

Рақамли далилларни баҳолаш моддий далилларга нисбатан мураккаб жараён дир. Сабаби рақамли далилларни баҳолашдан аввал ҳам риоя қилиниши керак бўлган бир қатор талаблар мавжуд.

Ривожланган мамлакатларда, жумладан, АҚШда [48, 68-69-б.] рақамли далилларни баҳолашда текширилиши лозим бўлган дастлабки талаблар белгиланган. Хусусан, В. Роуссев Дауберт стандартига асосан, рақамли далилларни судга тақдим этиш ёки кўрсатувларни баҳолашнинг қуйидаги асосий мезонларини тақлиф этган [49, 10-б.].

1. Тергов ва экспертиза давомида қўлланилган методлар назарий асосланган бўлиши, – яъни жиноят процессининг субъектлари: терговчи ёки эксперт (мутахассис) назарий асосланган, барчага маълум бўлган, халқаро жиҳатдан умум эътироф этилган усул ва воситалардан фойдаланиши керак.

2. Криминалистик амалиётда қўлланилган услублар ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органларнинг журналлари, рўзнома ёки интернет сайтларида чоп этилиши кераклиги – бундан мақсад, қўлланилган услублардан процесснинг бошқа иштирокчилари, жумладан, судьялар ва адвокатларни ҳам хабардор бўлишидир. Қўлланилган услублар суд ва томонларга бирдек маълум бўлмаса, бир томонлама устунлик бериши ва ишни ҳал қилишда адолат тамойилига тўсқинлик қилиши мумкин.

3. Тадқиқот усулининг хато қилиш даражасини аниқлаш – бунда халқаро ташкилотлар, ривожланган давлатларнинг турли институтлари томонидан синовдан ўтказилган усул ва воситалардан фойдаланиш назарда тутилади.

4. Амалиётда қўлланиладиган методлар бирор илмий жамиятда қабул қилиниши кераклиги – миллий ёки халқаро илмий жамиятларда тасдиқланган усул ва воситалардан фойдаланиш лозим ҳисобланади. Ушбу стандартлар рақамли далилларнинг тўғрилиги ва эксперт кўрсатувларининг ҳаққонийлигини текширишда кенг имконият беради [50, 45-б.]. Бироқ улар рақамли далилларни тўплаш жараёнларини ҳам қамраб олади. Шу боис ушбу мезонлар рақамли далилларнинг баҳолаш мезонларини тўлиқ акс эттирмайди.

2017 йилда Антви-Боасиако (Antwi-Boasiako) ва Вентерлар (Venter) томонидан рақамли далилларни мақбуллигининг техник ва ҳуқуқий талаблари бўйича “Рақамли далиллар мақбуллигини баҳолашнинг ягона модели” (Harmonized Model for Digital Evidence Admissibility Assessment (HM -DEAA)) ишлаб чиқилган. Мазкур моделда рақамли далилларни баҳолашнинг қуйидаги уч босқичи кўрсатилган.

а) Рақамли далилларнинг мақбуллигини баҳолаш

Мазкур босқичда рақамли далилларни олишда процессуал қонунчилик ва халқаро стандартларга риоя этилганлиги ҳамда уларнинг аҳамияти криминалистик жиҳатдан баҳоланади.

б) Рақамли далиллар кўриб чиқиш

Ушбу босқичда рақамли далилларнинг яхлитлиги, яъни уларни олиш, сақлаш ва таҳлил қилишда экспертиза процедуралари ва воситаларига риоя қилинганлиги баҳоланади. Бундан кўзланган мақсад далилларни топиш, сақлаш ва таҳлил қилишда илмий принципларга риоя этилганини текшириш, иш сифатини таъминлаш ва натижаларга ишончни мустаҳкамлашдир [51]. Шу билан бирга, рақамли далиллар билан ишлаш ва уларни тадқиқ қилишда стандартларга амал қилингани (масалан, рақамли криминалистика воситаларини аттестациядан ўтгани, ишончлилиги ва тўғри ишлаши тасдиқлангани, фойдаланишдан аввал синовдан ўтказилгани) ҳам ҳисобга олинади.

Бундан ташқари, лаборатория тадқиқотида амал қилинган стандартлар ва протоколлар ҳам ўрганилиши лозим. Бундан мақсад лабораторияда рақамли далилларни таҳлил этиш ва натижаларнинг ишончлилигини таъминлаш учун ишончли методлар, рақамли қурилмалар ва дастурий воситалар, компетентли ходимлар ҳамда асосланган хулосалар бериш имкониятининг мавжудлигини аниқлашдир.

в) Рақамли далилларнинг мақбуллиги бўйича қарор қабул қилиш

Ушбу босқичда рақамли далилларнинг ҳақиқийлиги, яхлитлиги ва ишончилиги иккинчи босқич натижаларига асосан баҳоланади. Масалан, рақамли далилларни олиш методлари ва воситалари ишончилиги нуқтаи назаридан баҳоланади ҳамда экспертларнинг кўрсатувлари солиштирилади [52]. Натижалар ҳақиқий деб топилиши учун улар холис тарзда талқин қилиниши, хатолар, ноаниқликлар ва чекловлар ҳақидаги маълумотлар ошкор қилиниши керак [53, 158-б.].

Хулоса қилиб айтганда, илғор хорижий амалиётлар ва стандартларда рақамли далилларни баҳолашнинг халқаро даражада тан олинган қоидалари белгиланган. Уларни миллий қонунчиликка мослаштирилиши қуйидаги масалаларни ижобий ҳал этилишига ёрдам беради:

биринчидан, ҳуқуқни қўллаш фаолиятининг шаффофлиги таъминланади;

иккинчидан, ишни судга қадар юритиш ва суд босқичларида рақамли далилларни тўплаш, сақлаш, текшириш ва баҳолашнинг илмий асосланган, объектив, қонуний ва адолатли механизми жорий этилади;

учинчидан, рақамли далиллар билан ишлаш соҳасида нафақат жиноят судлари учун, балки маъмурий, фуқаролик, иқтисодий ҳамда ҳакамлик судлари учун ҳам ягона умумий қоидалар белгиланади;

тўртинчидан, соҳада давлатлар ўртасида юзага келган низоларда Ўзбекистон Республикаси манфаатларининг ишончли ҳимоясини таъминлаш имкониятини беради.

Хулоса

Хулоса қилиб айтганда, миллий қонунчиликда рақамли далиллар билан ишлаш қоидаларининг аниқ белгиланиши суд-ҳуқуқ соҳасида юзага келаётган хатоликлар ва муаммоларни илмий асосланган, қонун йўли билан ҳал этиш имконини беради. Шу маънода, тадқиқот натижалари процессуал қонунчилик тизимида шаклланаётган турли амалиётларни унификация қилиш учун методологик асос бўлиб хизмат қилади.

Бундан ташқари, ишлаб чиқилган назарий қоидалар норматив ҳуқуқий ҳужжатларни тайёрлаш ва қабул қилиш жараёнида ҳам ҳуқуқий атамаларни қўллаш билан боғлиқ муаммолар ечимини таъминлайди.

I. Тадқиқот натижаларига кўра, қонун чиқарувчи субъект:

қонун ижодкорлиги фаолиятида “рақамли далил” тушунчасини қўллаши мақсадга мувофиқдир. Мазкур тушунча ушбу далилларнинг ҳуқуқий ва техник хусусиятларига тўла мос келади;

рақамли далиллар билан ишлаш қоидалари барча процессуал ҳуқуқ соҳалари учун умумий ва ўзгармасдир. Шунга кўра, Ўзбекистон Республикасининг “Рақамли далиллар тўғрисида”ги қонуни қабул қилиши мақсадга мувофиқдир. Сабаби рақамли далилларнинг мақбуллиги нафақат ҳуқуқий талаблар бўйича, балки техник ва ахлоқий қоидалар билан ҳам таъминланади. Шунга кўра, мазкур қоидалар процессуал ҳуқуқ соҳалари (жиноят, фуқаролик, иқтисодий процесс ҳамда маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги қонун) учун ягонадир.

II. Рақамли далиллар билан ишлаш жараёнида қонунни қўлловчи томонидан қуйидагилар таъминланиши мақсадга мувофиқ:

қонунни қўлловчи субъектларни рақамли криминалистика соҳаси бўйича (камида 1 йил) қайта тайёрлашдан ўтказиш (сабаби, мазкур субъектлар иш учун аҳамиятга эга бўлган ҳолатларни ҳуқуқий жиҳатдан баҳолайди. Рақамли далиллар

хусусиятини тушунмаслик ишнинг ҳақиқий ҳолатини текшириш ва баҳолашга тўсқинлик қилади);

рақамли далилларни тўплаш, сақлаш, текшириш ва транспортировка қилиш қоидаларини илғор хорижий амалиётлар ва халқаро стандартларга (ISO/IEC-27035-1, ISO/IEC-27035-2, ISO/IEC-27035-3, ISO/IEC-27037, ISO/IEC-27038, ISO/IEC-27040, ISO/IEC-27041, ISO/IEC-27042, ISO/IEC-27043 [54], ISO/IEC-27044, ISO/IEC-27050, ISO/IEC-30121) мослаштириш;

рақамли далиллар билан ишлашнинг ахлоқ кодексини тасдиқлаш;

рақамли далилларни аутентификация қилиш бўйича стандартларни ишлаб чиқиш ва жорий этиш;

тергов ва суд органларини замонавий рақамли криминалистика воситалари билан жиҳозлаш ва ҳ.к.

III. Қонунни қўлловчи рақамли далилларни баҳолашда қуйидаги мезонларга таяниши мақсадга мувофиқ:

рақамли далилларни процессуал қонун талабларига риоя қилинган ҳолда расмийлаштирилганлиги;

рақамли далиллар билан ишлашда ахлоқ қоидаларига риоя этилгани;

рақамли далилларни тўплаш, сақлаш, текшириш ва транспортировка қилишнинг илмий асосланган методлари ва воситалари қўлланилганлиги;

рақамли далилларнинг мақбуллиги таъминланганлиги;

рақамли далилларнинг қиймати ўзгартирилмаганлиги (натижаларни қайта такорлаш орқали бир хил қийматга эришиш имкониятининг мавжудлиги).

Ушбу мезонлар рақамли далилларни баҳолашнинг миллий ва халқаро стандартларига тўла мос келади ва адолатни қарор топтиришга хизмат қилади.

REFERENCES

1. Пирматов О.Ш. Иқтисодий ва фуқаролик суд ишларини юрителишда электрон далилларнинг процессуал жиҳатлари. юридик фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертация. 2020 й. 1-155 Б.

Kadirova M.K., Abdullaev R.K., Khujanazarov A.A., Rahimkulova L.U. Evaluation of the results of judicial computer and technical expertises by the investigators and the court. 2020. 74 С. DOI: 10.37200/IJPR/V24I6/PR260256. <https://www.psychosocial.com/article/PR260256/13667/>

Вехов В. Б. Электронная криминалистика: понятие и система // Криминалистика: актуальные вопросы теории и практики: сб. трудов участников меж-дунар. науч.-практич. конф. – Ростов н/Д., 2017. 44-60

2. Зуев С.В. Основы теории электронных доказательств: монография / под ред. докт. юрид. наук С.В. Зуева. М., 2019. С. 253-270.

3. Abdullaev R.K. The widespread use of electronic technology in criminal proceedings. Journal of LawResearch. 2020, 2 vol., issue 5, pp. 1-255

4. Пирматов О.Ш. Иқтисодий ва фуқаролик суд ишларини юрителишда электрон далилларнинг процессуал жиҳатлари // юридик фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертация – Т.; ТДЮУ. 2020 й. 38 Б. Ўша жойда 38 – 39 Б.

5. Основы теории электронных доказательств: монография / под ред. докт. юрид. наук С.В. Зуева. – М.: Юрлитинформ, 2019. С. 253, 254.

6. Оконенко Р.И. «Электронные доказательства» и проблемы обеспечения прав граждан на защиту тайны личной жизни в уголовном процессе: сравнительный анализ законодательства Соединенных Штатов Америки и Российской Федерации : дис. ... канд. юрид. наук. М., 2016

7. Пастухов П. С. О развитии уголовно-процессуального доказывания с использованием электронных доказательств // СПС «КонсультантПлюс».

Khamidov B. Kh, Karimov B.Z., Topildieva D. M.. General Theoretical Issues of Improving Private Forensic Methods In The Field Of Combat Against Cybercrime. PSYCHOLOGY AND EDUCATION (2021) 58(1): 2705-2712. ISSN:00333077/ 2021. <https://doi.org/10.17762/rae.v58i1.1153>

8. Джонс, Эндрю (2008). Создание лаборатории цифровой криминалистики . Баттерворт-Хайнеманн. п. 312. ISBN 978-1-85617-510-4. Цифровая криминалистика - https://ru.qaz.wiki/wiki/Digital_forensics

9. Sean E. Goodison, Robert C. Davis, and Brian A. Jackson. Digital Evidence and the U.S. Criminal Justice System - Identifying Technology and Other Needs to More Effectively Acquire and Utilize Digital Evidence. 2015.

10. Saferstein, Richard. A Simplified Guide To Digital Evidence. National Forensic Science Technology Center@NFSTC Largo, Florida 2015.

11. Casey, Eoghan (2004). Digital Evidence and Computer Crime, Second Edition. Elsevier. ISBN 0-12-163104-4.

12. Various (2009). Eoghan Casey (ed.). Handbook of Digital Forensics and Investigation. Academic Press. p. 567. ISBN 978-0-12-374267-4. Retrieved 2 September 2010.

13. Andre Arnes. "Digital Forensics". Hoboken, Norway. John Wiley & Sons Ltd, 2018. – 7 p.

14. Каримов Бобуржон (2020). НАУЧНО-ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ КАТЕГОРИИ ЦИФРОВЫХ ДОКАЗАТЕЛЬСТВ. Review of law sciences, 5 (Спецвыпуск), 149-153. doi: 10.24412/2181-919X-2020-149-153

15. Xamidov B.X., Karimov B.Z.. Some issues in the development of the national cyber security strategy: problem and analysis. EUROPE, SCIENCE AND WE | EVROPA, VEDA A MY | EBPOPA, НАУКА И МЫ Education and Science, Czech Republic. 2020. 63 p.

16. Karen Kent, Suzanne Chevalier, Tim Grance, Hung Dang. Guide to Integrating Forensic Techniques into Incident Response // Recommendations of the National Institute of Standards and Technology NIST Special Publication 800-86. 2006. E-1 p.

17. U.S. Department of Justice Office of Justice Programs National Institute of Justice. Electronic Crime Scene Investigation: A Guide for First Responders, Second Edition. 2001. 38 p.

18. U.S. Department of Justice Office of Justice Programs National Institute of Justice. Electronic Crime Scene Investigation: A Guide for First Responders, Second Edition. 2001. 49 p.

19. Черданцев А. Ю. Понятие цифровых доказательств, современное состояние и их роль в доказательственном процессе. Юридическая наука и практика. 2019. Том 15, № 4. С. 55–60. DOI: 10.25205/2542-0410-2019-15-4-55-60

20. Каримов Б.З. Рақамли далиллар категориясининг илмий-назарий масалалари. Илмий мақола – Т.: TDYU Yuridik fanlar axborotnomasi – Вестник юридических наук – Review of Law Sciences. 5 (2020) 168 Б. (168-172 Б.).

21. <https://skachat-besplatno.info/ximfiz/237-doimiy-elekt-r-toki-va-uning-1179onunlari.html>
22. Ионова Ю.А., Калитин С.В. Понятие доказательств, имеющих электронную форму и цифровое содержание: проблемы и перспективы. Статья. Вестник ХГАЭП. 2013. № 1 (63) стр 53.
23. Хамидов Бахтиёр ОБЩЕТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ЧАСТНЫХ КРИМИНАЛИСТИЧЕСКИХ МЕТОДОЛОГИЙ В СФЕРЕ БОРЬБЫ С КИБЕРПРЕСТУПНОСТЬЮ // Review of law sciences. 2020. № Спецвыпуск. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/obshcheteoreticheskie-voprosy-sovershenstvovaniya-chastnyh-kriminalisticheskikh-metodologiy-v-sfere-borby-s-kiberprestupnostyu> (дата обращения: 11.03.2021).
24. SWGDE Best Practices for Image Authentication, 2018; SWGDE Best Practices for Image Content Analysis, 2017; SWGDE Guidelines for Forensic Image Analysis, 2017. <https://www.unodc.org/e4j/ru/cybercrime/module-6/key-issues/handling-of-digital-evidence.html>
25. Karimov B.Z. Jinoyat ishlari bo'yicha raqamli kriminalistika imkoniyatlaridan foydalanish. Monografiya.- T., 2021.- 38 B.
26. <http://www.forensicmall.ru/cat/magnet-forensics/magnet-axiom/>
27. <http://www.forensicmall.ru/cat/category/accessdata/>
28. <http://www.forensicmall.ru/cat/category/belkasoft/>
29. Криминалистика. Учебник. Коллектив авторов. – Т.: ТГЮУ. 2019. – 22 стр.
30. ИСО/МЭК 9594-8-94 «Информационная технология. Взаимосвязь открытых систем. Справочник. Часть 8. Основы аутентификации».
31. Biasiotti, Maria Angela, Jeanne Pia Mifsud Bonnici, Joe Cannataci (eds.) (2018). *Handling and Exchanging Electronic Evidence Across Europe*. Springer.
32. Kasper, Agnes and Eneli Lauritis. (2016). Challenges in Collecting Digital Evidence: A Legal Perspective. In Tanel Kerikmae and Addi Rull. *The Future of Law and eTechnologies*. Springer.
33. Alba, Manuel. (2014). Order out of chaos: technology, intermediation, trust, and reliability as the basis for the recognition of legal effects in electronic transactions. *Creighton Law Review*, Vol. 47, 387-521.
34. Duranti, Lucciana and Corrine Rogers. (2012). Trust in digital records: an increasingly cloudy legal area. *Computer Law & Security Review*, Vol. 28(5), 522-531.
35. Goode, Steven. (2009). The admissibility of electronic evidence. *The Review of Litigation*, Vol. 29, 1-64.
36. Ўзбекистон Республикаси Жиноят-процессуал кодекси. – Т. Адолат нашриёти. 2020 й. 95-модда.
37. <https://www.unodc.org/e4j/ru/cybercrime/module-6/key-issues/digital-evidence-admissibility.html>
38. Kizza, 2013; Seigfried-Spellar, Rogers, and Crimmins, 2017
39. Albert J. Marcella, Jr. Doug Menendez. "Cyber Forensics: A Field Manual for Collecting, Examining, and Preserving Evidence of Computer Crimes". 2nd Edition. New York, USA. Taylor & Francis Group, LLC. 2008. – 498 p.
40. Anthony T.S. Ho and Shujun Li. "Handbook of digital forensics of multimedia data and devices". Guildford, UK. John Wiley & Sons, Ltd., 2015. – 688 p.
41. Richard Boddington. "Practical Digital Forensics". Birmingham, UK. Packt Publishing Ltd., 2016. – 372 p.

42. Andre Arnes. "Digital Forensics". Hoboken, Norway. John Wiley & Sons Ltd, 2018. – 366 p.
43. Joakim Kävrestad. "Fundamentals of Digital Forensics". Skövde, Sweden. Springer International Publishing, 2018. – 227 p.
44. Фаткуллин Ф.Н. Общие проблемы процессуального доказывания. Казань, 1973. С.150
45. Andre Arnes. Digital Forensics. John Wiley & Sons, Inc., 111 River Street, Hoboken, USA 2018 – pp. 68-69
46. Vassil Roussev. Digital Forensic Science: Issues, Methods, and Challenges. – Morgan & Claypool Publishers series. University of Texas, San Antonio. 2016. – p. 10
47. Goodstein, D. Reference Manual on Scientific Evidence, 3rd ed., National Academies Press, 2011, ch. The Admissibility of Expert Testimony, pp. 37–54.
48. SWGDE Overview of the Accreditation Process for Digital and Multimedia Forensic Labs, 2017
19. Antwi-Boasiako and Venter, 2017; US National Institute of Justice, 2004.
50. Б.Х. Хамидов. Кибержиноятларни тергов қилишда эксперт кўрсатувларини текшириш ва баҳолаш. International conference science and education/uluslararası konferans bilim ve eğitim. 2021. http://doi.org/10.37057/T_1 (155-158).
51. https://webstore.iec.ch/preview/info_isoiec27043%7Bed1.0%7Den.pdf
52. Курбанов, М. М. (2020). ПРЕСТУПЛЕНИЯ, СВЯЗАННЫЕ С ВОСПРЕпятСТВОВАНИЕМ, НЕЗАКОННЫМ ВМЕШАТЕЛЬСТВОМ В ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСКУЮ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ В РЕСПУБЛИКЕ УЗБЕКИСТАН. In *АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ЮРИСПРУДЕНЦИИ* (pp. 56-63).
53. Akhmedova Guzalkhon Utkurovna (2019). PERSPECTIVES OF IMPROVEMENT OF THE LAW ENFORCEMENT PRACTICE OF INHERITANCE FORMALIZATION WITH A FOREIGN ELEMENT IN UZBEKISTAN BASED ON INTERNATIONAL EXPERIENCE. Review of law sciences, 1 (7), 31-35.